

QO'QON XONLIGIDA TA'LIM TIZIMI

Urinova Mushtariy

Qo'qon davlat muzey qo'riqxonasi ilmiy hodimi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qo'qon xonligi davrida mavjud bo'lgan ta'lim tizimi, uning shakllanishi va rivojlanishi yoritiladi. Xonlik davrida ta'lim asosan diniy muassasalar – maktab va madrasalarda olib borilgan. Maqolada o'sha davrda ta'lim jarayoni, o'qitilish usullari xaqida malumot berilgan.

Kalit so'zi: madrasa, maktab, ta'lim,

Qo'qon xonligida ta'lim tizimi, ya'ni maorif o'rta asr an'analari bo'yicha davom etgan. Turkiston general-gubernatorligi arxiv fondlari va kuzatuvchi tadqiqotchilarning fikricha, XIX asrda maxalliy maktablar ikki xil bo'lgan. Birinchisi quyi maktablar bo'lib, masjidlarda faoliyat yuritgan. Ikkinchisi yuqori maktablar bulib, faqat shaxarlarda, katta qishloqlarda ish olib borgan. Lekin aksariyat tadqiqotchilar maktablarni faoliyat xarakteriga kura jamoat, xususiy, shaxar va qishloq maktablariga bulganlar. Xususiy maktablar odatda o'ziga to'q oilalar tomonidan o'z farzandlari talimi uchun tashkil etilgan va ularda 4-5 bola uqigan. Masjidlarda maktab odatda masjidni qurdirgan shaxs tomonidan tashkil etilgan bulib, 10-30 ta bola joylashadigan xonadan iborat edi. Bu maktabda uqish 2-5 yil davom etgan. O'qish erta tongda boshlangan, soat 10-11 da uyga nonushta qilishga qaytganlar. Tushda esa yana maktabga qaytib kechgacha yurishgan. Masalan Toshkent Qo'qon va Buxoroning bir qator madrasalarida tahsil olgan muarrix Muhammad Solihxujaning o'zi shahar ziyolilari toifasidan bulib, uzoq yillar uzi imomlik qilgan masjid qoshidagi maktab – dabiristonda bolalarga ta'lim berish bilan mashg'ul bulgan. Mazkur asardagi ma'lumotlarga qaraganda u uzi maktabdorlik qilgan masjidda imomlik qilish bilan birga shu yerda istiqomat qilgan. Uning maktabi faqatgina dars beradigan ta'lim uchog'i emas, balki maktabdor (ya'ni Muhammad Solihxuja)ning madrasada birga saboq olgan dustlari yig'ilib ilm-ma'rifat borasida bahslar uyushtiradigan va o'sha zamon ijtimoiy siyosiy voqealarini muhokama qiladigan maskan xam edi.

Qo'qon xonligida odatda ug'il va qiz bolalar maktabi alohida bo'lib qiz bolalar maktabida otinoyi dars bergan. Masalan mashxur shoira Dilshod Qo'qonda maktab ochgan. U o'zining pedagogik faoliyati haqida shunday yozgan edi “ Mening suxbatdoshlarim va dugonalarim aqilli qizlar va iste'dodli shoirlar edi. Ellik bir yil davomida men maktabdorlik qildim va yiliga 20 tadan 30 tagacha uquvchilarim bulib, sakkiz yuz tuqsonta qizning savodini chiqardim, bulardan deyarli chorak qismi she'riyatga qobilyatli bo'lib shoira va o'z davrining aqilli va dono odamlari edi”

Qishloq maktablarida o'qituvchi topish muammo edi. Maktabda o'quvchilar kup

bo‘lsa, muallim yoshi katta o‘quvchilardan o‘ziga yordamchi tanlab olgan.

Qo‘qon xonligidagi maktablar xam qushni xonliklardagi an‘anaviy maktablar bilan deyarli bir xil maqom va darajada bulgan. Ota –onalar muallimga bolalari maktabga o‘qishga kirayotganlarida o‘qishda ayrim muvaffaqiyatlarga erishganida, jumladan, bir kitobni yakunlab boshqasini boshlaganda, “Quron” kirishganida xamda Qurbon va Ramazon xayitlari, Navro‘z munosabatlari bilan baxoli qudrat hadya qilib turgan.

Hayr–exsonlar xisobidan ta’sis etilgan maktablar vaqf daromadlari blan ta’minlab turilgan. Maktabga borish yoshi xam qat’iy belgilab quyilmagan. Maktabga borish oilaning imkoniyat darajasi va bola qobilyatidan kelib chiqqan xolda amalga oshirilgan. Aksariyat bolalar 4 - 5 yoshdan mutolaa qilishni boshlab maktabga 6 – 8 yoshdan qatnagan.

Maktabda darslar jadvali, qat’iy dastur va muayyan o‘qo‘v kursi bo‘lmagan. O‘qitish sinf – dars tizimida olib borilmagan, balki bir domladan saboq oluvchilarning hammasi bir xondandon uqigan. Shunga muvofiq darsxonaning to‘rida Navoiy Fuzuliy Bedil Mashrab Hofiz Sheroziy So‘fi Olloyor asarlari “Chor kitob” kabilarni uquvchilar o‘rtasida Qur‘on, “Haftiyak”ni o‘qo‘vchilar va poygada abjadxonlar (bo‘ginlab o‘quvchi va “ Abjadga” kura hisob hamda ko‘paytirishni o‘rganuvchilar) va “taxtaxonlar” (arab alifbosi harflari yozilgan maxsus taxtacha “lavh”dagi harflarni yodlab o‘rganayotgan o‘quvchilar) o‘tirganlar.

Maktablarning mashg‘ulotlari juma, hayit va navro‘z bayrami kunlaridan tashqari har kuni bo‘lgan.

Ayrim maktablarda ikki marta tanaffus qilingan. Birinchisi “nonxurak” deb atalgan, u ertalabki soat 10-11 atrofida bo‘lib bu paytda bolalar uydan olib kelgan nonlar, shirinliklar bilan tamaddi qilganlar. Tushki soat 13-15 atrofida esa “oshxo‘rak” bo‘lib o‘quvchilarga issiq ovqat berilgan. Yozda ota- onalar bilan kelishilgan holda ikki oyga ta’tilga chiqilgan. O‘quvchi yozishga o‘qishni to‘liq o‘zlashtirib olgandan keyingina kitoblarni o‘qiy oladigan bo‘lgandan keyingina xatga tushgan. O‘quv qo‘rollari qalam qalamdon lavh va xaltadan iborat bo‘lgan. Darslar taxta va qog‘ozga yozilgan .

Harflarning nomi diakritik belgilar o‘rgatilgandan so‘ng bo‘ginlarni qo‘shish o‘rgatilgan. Bu abjad so‘zi bilan bog‘lanuvchi 8 so‘z bo‘lib (abjad, havvaz, hutti kalamam qarashat sa‘fas saxxaz va zazag‘), ularning tarkibi arab alifbosining 28 harfidan iborat edi. Uning tarkibidagi birorta harf ham ikki marta takrorlanmagan. Ayrim o‘qituvchilar “abjad”dan uning har bir harfga raqam ma‘nosi berilgan berilgan qoidadan unumli foydalanib uning negizida shakllangan bir necha janr she‘riy turlarni (Ta’rix, muammo, lug‘z, topishmoq va h.q)

Bu hisob yordamida har xil amallar bajarilgan, ko‘paytirish jadvali tuzib o‘qitilgan Ta’lim jarayonida bolani fikirlashga tafakkurga o‘rgatishda mazkur hisob qiziqarli usul hamda vosita bo‘lib hizmat qilgan.

Maktablardagi o‘quvchilar soni tahlil qilinganda, ular bu boradagi ko‘rsatkichlariga ko‘ra uch turkumga bo‘linishi ma’lum bo‘ldi. Birinchisi 10tagacha, ikkinchisi 10-15 tagacha, uchinchisi 15-25 tagacha o‘quvi ta’lim oladigan maktablar. Jumladan, Andijon shaxridagi Xudoyor

mahallasining Bobo Sa'diddin (1846 yil ochilgan), Qum kucha mahallasining Taka masjid (1871) xamda Sharifboy mahallasining Sharifboy masjidi (1856)qoshidagi maktab xamda Sharifboy mahallasining Usmon Aliboy maktabida (1871) o'n nafardan o'quvchi o'qigan Shaxardagi Tog'ayboy mahallasining Mullatila Qobulov maktabida (1871) o'n besh nafar o'quvchi,Qirlik mahallasining Abduxoliqboy madrasasi qoshidagi maktabda (1871) o'n olti nafar o'quvchi, Qoramulla mahallasining Mulla Husanbobo Mulla Yunusov maktabida (1856) yigirma nafar o'quvchi tahsil olgan.

25-30 nafar o'quvchisi bo'lgan maktablar katta maktablar sirasiga kirgan va jami jami yettita edi. Ular Jalolobod volosti Xonobod qishlog'idagi katta masjid hoshidagi maktab (1836), Andijon shahri Xudoyor mahallasidagi Oqmasjid madrasasi qoshidagi maktab (1838),Yorboshi volosti Bo'taqora qishlog'idagi Qodirqulbek (1846), Andijon shahri Qoramulla mahallasidagi Mavlon Shoxusan maktabi (1871), Qurg'ontepa volosti Nasriddinbek chek qishlog'idagi Turobod (1876), shular jumlasidandir.

Madrasa ta'limi

Xonlikning ma'naviy va madaniy hayotida madrasalarning ahamiyati katta bo'lgan. XIX asr o'rtalarida Qo'qon xonligida 350 dan ortiq madrasa bo'lgan. Jumladan, Qo'qonda-52, Toshkenda -17 ta, Xujandda -49 ta madarasa faoliyat olib borgan. Qo'qondagi oliy madrasasi, Modarixon madrasasi, Toshkentda Kukalshod,Baroqxon va Abulqosim Shayx madrasalari,Xo'janddagi Muslihiddin madrasasi, Marg'ilondagi Sayidahmadxuja madrasalari, yuqorida ta'kidlanganidek, xonlikdagi eng mashhur madrasalardan hisoblangan.Xonlikda ayollarning madrasalarda o'qishi mumkin bo'lmagan va ular otin oylardan hususiy tahsil olganlar.

O'smirlar 13-15 yoshdan boshlab madrasada o'qiy boshlaganlar. Madrasalarda o'qish muddati 15-20 yil bo'lib, madrasa ta'limi aniq bir yunalish va reja asosida olib borilmagan. Madrasada 15-20 yil davomida talabalarga 137 dan ortiq o'quv fani yoki kitoblar o'qitilgan. Fanlardan Qur'on qiroati ilmi (Retitatsiya,tajvid),

“Kalom ilmi”, “Hadis ilmi”, “Fiqh ilmi”, “Payg'ambarlar tarixi”,falsafa,arab tili grammatikasi,mantiq,notiqlik ilmi (ritorika), islom aqoidi, meros va boylik taqsimoti, savdosotiq va yuqoridagi ilmlarga oid kitoblar,nazm va nasrda bitilgan asarlar o'qitilgan.

Madrasalarda birinchi navbatda “Qur'on” va uning turli tafsirlari, “Hadis” lar to'plamlari, Imom at-Termiziyning “Shamoil un-nabaviy”, So'fi Allohying “Odob-us-solihin”, “Maslak ul-muttaqni”, “Sabot ul- nubuvvatfi madorij al futuvvat”(Siyari sharif), Xiyoliyning “Hikmat ul- ayi”, “Al-viqoya”kabi asarlar va sharxlar o'rgatilgan.

Madrasalarda dunyoviy bilimlar deyarli o'qitilmagan bo'lsada unda aniq fanlardan riyoziyot, tabiiy fanlardan nujum ilmi,geografiya,ijtimoiy fanlardan tarix,falsafa,mantiq ilmlari,gumanitar fanlardan arab tili,bayon o'tilgan.Bundan tashqari she'r va husnixatdan ta'lim berilgan,Sa'diy Hofiz, Bedil,Jaloliddin Rumi,Jomiy,Navoiy va boshqa Sharq ma'naviyatining ilg'or vakillarining asarlari o'rgatilgan.

Madrasaning sarf-xarajatlari, uning ta'miri, vaqfdan tushadigan mablag'ning taqsimoti, ya'ni barcha xarajat ishlariga mutavakkil boshchilik qilgan. Mutavakkilni mutavalliy tayinlagan. Madrasalarda mudarrislar dars bergan. Ular madrasa vaqfi hisobidan maosh olganlar. Mudarrislar xam turli mavqeda bulganlar va faqat “Banoras tunli” mudarrislar xon qabulida bo'la olganlar. Mudarrislarning mavqeyi asosan ularning bilim darajalari va talabalar orasidagi obro'lariga qarab belgilangan.

Madrasalar o'z ta'minoti uchun zarur bo'lgan moddiy mablag'larni o'z vaqflaridan olganlar. Mutavakkil vaqflardan keladigan daromad hisobidan mu'rid muqarrir, kitobdor farrosh, imom, so'fi mujovir, sartarosh, posbon, oshpazlarni ishga olib, ularni maosh bilan ta'minlab turgan.

Xulosa qilib aytikanda ta'lim tizimli yaratilgan bulib, Qo'qon xonligida ta'lim tizimi asosan maktab va madrasalar orqali ta'lim berilgan. Bu ta'lim muassasalari nafaqat diniy bilimlar balkim adabiyot, tarix va boshqa fanlarni am urgatishda muxim rol o'ynagan. Natijada xonlik xududida ilm- ma'rifat rivojlanib, jamiyatning madaniy xayotiga katta ta'sir kursatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fitrat A. Hind sayoxining bayonoti. Asarlar.-T.1.-Toshkent. Ma'naviyat, 2002.-B.34.
2. Imn Yaminbek Xudoyarov. Vospominaniya (Imn Yamibekning xotiralari).-s.1-3
3. Qo'qon xonligi tarixi. Sherzodxon Maxmudov. Toshkent-2019. b.200.